Magyar Egyházzene XXII (2014/2015) 379–392

Hana Vlhová-Wörner

A cseh anyanyelvű liturgia megszületése a XIV. század elején[1]

Hana Vlhová-Wörner cseh zenetudós, a Bangori Egyetem (Wales) tanára. Die Entstehung der tschechischen vernakularen Liturgie am Anfang des 15. Jahrhunderts *címmel előadása a* Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben (Ohlas Jana Husa a husictví v uherské kultuře) *című tudományos konferencia keretében 2015. november 9-én hangzott el a budapesti Szilágyi Dezső téri református templomban.*

Husz János reformátori tanítása és 1415-ben Konstanzban bekövetkezett halála nagy hatással volt Csehország és a közép-európai térség politikai, gazdasági és vallási fejlődésére. Alapvető változásokat idézett elő a késő középkori társadalom csaknem valamennyi területén, s néhány közülük a középkor végét jelezte.

Ezen alapvető, európai összefüggésben szemlélve valóban úttörő folyamatok közé tartozott a cseh népnyelvű liturgia megszületése a XV. század elején, amely a római egyház és liturgia történetében először ingatta meg a latin nyelv egyeduralmát. Az istentisztelet népnyelvű végzésének jogát a római egyház reformszárnyához tartozó felekezetek —az utrakvisták és a cseh testvérek— önazonosságuk egyik legfontosabb meghatározójaként őrizték egészen az ellenreformáció koráig, a XVII. század elejéig. Mégsem volna helyes e folyamatot pusztán a huszita háborúk alatt, illetve azokat közvetlenül megelőzően bekövetkezett reformváltozások eredményének tekinteni. Számos, főként régebbi tanulmányban találkozunk azzal a leegyszerűsítő véleménnyel, mely szerint a népnyelv istentiszteleti rangra emelésében elsődlegesen a nyers lázadás jutott kifejezésre.[2] Írásomban a huszita népnyelvű liturgia kialakulását sokkal tágabb történeti összefüggésbe helyezve az alábbi kérdések köré fűzve vizsgálom:

(1) a cseh nyelv szakralizációja a XIV. század második felében;

(2) a római népnyelvű liturgia megjelenése a fő forrásban, a *Jistebnicei Kancionále*-ban;

(3) Husz Jánosnak és a prágai Óváros Betlehem-kápolnájában folytatott prédikációs tevékenységének szerepe;

(4) az anyanyelvű népénekek korpusza és lehetséges beillesztése a templomi szertartásrendbe.

[1] E tanulmány a budapesti Szilágyi Dezső téri református templomban 2015. november 9-én elhangzott előadás némileg átalakított változata. A szerző köszönetet mond Déri Balázsnak a meghívásért és az előadás megszervezéséért, valamint Czagány Zsuzsa zenetörténésznek a német szöveg szép és igen rövid idő alatt elkészült magyar fordításáért. — Köszönet továbbá a prágai Nemzeti Múzeum Könyvtárának a kódexlap digitalizált másolatáért és a közlés lehetőségéért. Special thanks to the National Museum, National Museum Library, Prague (Národní muzeum, Knihovna Národního muzea, Praha) for the digitized manuscript page.

[2] Lásd többek között Zdeněk NEJEDLÝ: *Dějiny husitského zpěvu za válek husitských.* Prága 1913.

(1)

Tágabb történeti távlatból szemlélve, a népnyelvű liturgia megszületése Csehországban nem volt véletlen. Egy olyan vállalkozás, amely sikerrel ültette át az antikvitás végén kialakult kommunikációs eszközöket és jelképeket a késő középkor új összefüggésrendjébe, csak úgy bizonyulhatott tartósnak, hogy rendelkezett egy bizonyos intellektuális háttérrel, a hagyományos nyelvi környezet alapvető megváltoztatásának szándékával, s végül közönséggel, amely a módosított egyházi szertartásrendet nem csak elfogadta, de fönnmaradását is biztosította. A Cseh Királyságban a XV. század elején szerencsés módon mindhárom feltétel teljesült. Prága, az ország fővárosa a Luxemburgok uralkodása alatt, a XIV. században Európa egyik legjelentősebb politikai és kulturális központja lett. 1348 óta a városban egyetem működött, amelyen a XIV. század második felében Európa új szellemi elitjének több nemzedéke tanult. A Luxemburg-dinasztia uralkodói, főként IV. Károly (1343–1378) azt szerették volna elérni, hogy Prága, a keleti végek addig jobbára ismeretlen helysége politikai központtá váljék. Tudatosan visszanyúltak a cseh történelem nevezetes eseményeihez, elsősorban azokat emelve ki, amelyek a keresztény hit mély hazai meggyökerezettségéről tanúskodhattak.[3] Ezek közé tartozott a középeurópai térség első találkozása a kereszténységgel, amelyre azonban nem Róma, hanem a bizánci térítő testvérpár, Konstantin és Metód közvetítésével került sor már a IX. században. Ők fordították le a Szentírás válogatott részeit ószláv nyelvre, és kezdeményezték a liturgia népnyelvű végzését. Mindennek akkor sem szakadt vége, amikor Prága végleg elfogadta a római (latin) liturgiát, és 973-ban megalakult a prágai püspökség. A szláv nyelvű vallásos irodalom és liturgia pápai engedéllyel a XI. század végéig virágzott; központja a remeteszerzetes Procopius által alapított sázavai kolostor volt. Procopiust és művét azonban még sokáig becsben tartották: 1203-ban szentté avatták, és az ország patrónusai közé emelték.[4]

150 évvel később IV. Károly megvalósította nagyszabású tervét, és Prágát vallási nagyhatalmi központtá fejlesztette. Ennek részeként —ismét pápai hozzájárulással— újra bevezette a szláv nyelvű liturgiavégzést. A prágai Újváros újonnan alapított „Emmauszi" kolostorában horvát papok telepedtek le, akik még a XIV. században is őrizték az ószláv szertartásrend ősi formáit, és akik hozzájárultak ahhoz, hogy kolostoruk a szláv vallásos irodalom és liturgia

[3] Az ezt tárgyaló irodalom igen bőséges; az utóbbi években számos munka foglalkozik a Luxemburg-kor építészet- és művészettörténeti szempontú vizsgálatával. Vö. pl. Kateřina KUBÍNOVÁ: *Imitatio Romae. Karel IV. a Řím.* Artefactum, Prága 2006; Iva ROSARIO: *Art and Propaganda. Charles IV. of Bohemia, 1346–1378.* The Boydell Press, Woodbridge 2000; Paul CROSSLEY: „The Politics of Presentation. The Architecture of Charles IV. of Bohemia", in Sarah R. JONES (ed.) e. a.: *Courts and Regions in Medieval Europe.* York Medieval Press, York 2000. 99–172.

[4] Vö. pl. Petr SOMMER: *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*. Vyšehrad, Prága 2007.

nagyhatású, az ország határain messze túlmutató központjává váljon. [5] Prága cseh lakosainak ez a kolostor a latinnal szemben egy „emberközelibb", még ha nem is teljesen érthető nyelvhez kapcsolódó rítust képviselt. Ez a késő középkorban egyedülálló tapasztalat a későbbiekben nagy segítséget jelentett egy aktualizált, nem-latin liturgia kialakítása melletti érvelésben.

A cseh nyelv ebben az időszakban a mindennapi és adminisztratív használat mellett a vallásos kommunikációban is mindinkább érvényre jutott: 1360 és 1401 között nem kevesebb mint három ócseh bibliafordítás készült;[6] liturgikus verses szövegek (szekvenciák és himnuszok) szolgáltak a szókincsgyarapítás eszközéül, melyeket kommentált vokabuláriumokként az egyetemi oktatásban is szívesen használtak.[7]

Ebben a kivételes intellektuális közegben fogalmazódott meg a cseh nyelvű liturgia kialakításának gondolata. A Szentírás szövegének megértése a híveknek olyan új tapasztalatot jelentett, amely a következő kezdeményezéshez is kiindulópontként szolgált, s amely a népnyelvet immár a szakrális rítusba is be kívánta vezetni. A XV. század elejéről hallunk először arról, hogy a pap a latin mise alatt az evangéliumot —engedély nélkül— cseh nyelven olvasta föl. Husz körének néhány ideológusa, elsősorban Jakoubek von Stříbro (Jacobellus de Mies) nyilvánosan síkra szállt amellett, hogy a szentmise a híveknek érthető nyelven hangozzék el.[8] A közvetlenül a huszita forradalom kitörése előtt megvalósult prágai vállalkozásban ennek ellenére nem csak a római egyházzal és annak dogmájával való összetűzést kell látnunk. A késő XIV. és kora XV. századi események egyedülálló összjátékának fényében az anyanyelvű (cseh) liturgia megszületését éppúgy tekinthetjük egy hosszabb művelődéstörténeti folyamat logikus végeredményének.

(2)

Csak a véletlennek köszönhető, hogy e nagyszabású vállalkozásba legalább részben egy, a XV. század 20-as éveiben, azaz a huszita kor kezdeti időszakában készült kézirat segítségével közvetlen módon is betekinthetünk. A kéziratot

[5] Vö. Klára BENEŠOVSKÁ — Kateřina KUBÍNOVÁ: *Emauzy: benediktýnský klášter Na Slovanech v srdci Prahy. Soubor statí věnovaných znovuotevření chrámu Panny Marie a sv. Jeronýma — benediktýnského kláštera na Slovanech*. Vyšehrad, Prága 2007.

[6] Vö. Vladimír KYAS: *Česká bible v dějinách národního písemnictví.* Vyšehrad, Prága 1997.

[7] Vö. Josef VINTR: *Die älteste tschechische Psalterübersetzung: Kritische Edition des glossierten Museumspsalters (aus den Jahren 1300–1310), des Museumspsalterfragments (1310–1330), der Brünner Psalterfragmente (1320–1340), des Wittenberger Psalters (1350–1360), des Psalters der Dresdner Bibel (1365–1380).* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1986. A kommentált szekvenciáriumokhoz lásd Erika KIHLMAN: *Expositiones sequentiarum. Medieval Sequence Commentaries and Prologues. Editions with Introductions.* Stockholm University, Stockholm 2006.

[8] Vö. David HOLETON: „The Role of Jakoubek of Stříbro in the Creation of a Czech Liturgy: Some Further Reflections", in Ota HALAMA — Pavel SOUKUP: *Jakoubek ze Stříbra. Texty a jejich působení.* Filosofia, Prága 2006. 49–86.

Leopold Katz fedezte föl, aki 1872-ben, 17 éves gimnazistaként iskolai dolgozatához keresett anyagot egy dél-csehországi kisváros, Jistebnice plébániájának padlásán. Felfedezése szenzációszámba ment: cseh történészek kezébe soha még addig nem került dokumentum, amely a huszita mozgalom kivételes alkotóerejét ilyen közvetlen és meggyőző módon tanúsította volna.[9] Bár a forrás töredékesen maradt fönn, teljes áttekintést nyújt a huszita mozgalom előtt és alatt születő cseh anyanyelvű énekkészlet összetételéről. Tartalmaz mise- és zsolozsmatételeket a hozzájuk tartozó, a nokturnusokban elhangzó anyanyelvű olvasmányokkal, valamint meglepően gazdag cseh énekgyűjteményt *(cantiones)* vallásos, ideológiai és „aktuálkritikai" szövegekkel. Sajátos összetételével —a paraliturgikusnak számító strófikus dalkészlet és a hagyományos liturgikus énekanyag együttes megjelenésével s ezáltal azonos rangra emelésével— a kézirat egyedülálló helyet foglal el a zenetörténetben.[10] A strófikus népének természetes beillesztése a hivatalos liturgikus szertartásrendbe mintegy száz évvel megelőzi a XVI. századi német protestáns énekanyagban bekövetkező hasonló folyamatokat. Bár a kanciók csak a kézirat egy részét alkotják, mégis róluk kapta nevét, amely egyúttal a forrás lelőhelyére is utal: *Jistebnicei Kancionále (Jistebnický kancionál)*.

A Jistebnicei Kancionále négy, egymástól világosan elhatárolt egységből áll. Az egységek külön-külön egy-egy liturgikus könyvfajtának felelnek meg *(1. táblázat)*: *graduále* (miseénekek), *kancionále* (kb. 80 anyanyelvű énekből álló gyűjtemény), *antifonále* (zsolozsmaénekek), amely a húsvéti részben kibővül és a kottás breviárium műfajához közelít; *misszále*, ill. válogatott kottás misetételek (Ite missa est-dallamok, prefációk) egysége.

1. táblázat: a Jistebnicei Kancionále *tartalmi egységei.*

Könyvtípus	*Fóliószám*
Graduale	1^{r}–27^{r}
Cantionale	27^{v}–57^{v}
Antiphonale / Breviarium notatum	60^{r}–103^{v}
Missale	103^{v}–110^{v}
Additamenta	58^{r}–59^{v}
	111^{r}–132^{v}

[9] A kézirat lelőhelye és jelzete: Prága, Knihovna Národního muzea, sign. II C 7. Vö. František Michálek BARTOŠ: *Soupis rukopisů Národního muzea v Praze,* 2 vol. Prága 1926–1927, 2. kötet, nr. 364, 73.

[10] Lásd a Jistebnicei Kancionále aprólékos tartalmi leírását a kézirat kritikai kiadásának előszavában: Hana VLHOVÁ-WÖRNER: „Obsah a liturgie Jistebnického kancionálu", in Jaroslav KOLÁR — Anežka VIDMANOVÁ — Hana VLHOVÁ-WÖRNER: *Jistebnický kancionál. Ms. Praha, Knihovna Národního muzea, II C 7. Kritická edice. 1. svazek: Graduale*. Nakladatelství Luboš Marek, Brno 2005.

Tervszerű és terjedelmes vállalkozás végeredménye tehát, amely azzal a céllal született, hogy rendelkezésre bocsássa a liturgia valamennyi összetevőjének népnyelvű változatát. Másként megfogalmazva: a latin nyelvű római szertartásrend kora XV. századi cseh nyelvű átfogalmazása.

A római liturgia népnyelvű változata szerint ünneplő gyülekezet tehát a szövegek gazdag gyűjteményében válogathatott. Ez akkor is így van, ha a kézirat csak az egyházi év főbb ünnepeinek énekanyagát tartalmazza: a graduále a temporális ünnepek (karácsony, húsvét, pünkösd), valamint a fontosabb szentünnepek és Mária-ünnepek tételeit foglalja magába). A zsolozsma tételkészlete jóval szerényebb, s csupán a legnagyobb ünnepekre szorítkozik. Ebben az összeállításban a kézirat alapvetően nem különbözik a római kalendáriumtól: a „huszita" liturgia e tekintetben meglepően szigorú. A szentek ünnepei közt megtaláljuk pl. a cseh patrónus, Szent Vencel ünnepét, a Prágában már röviddel a halála után ünnepelt Husz János nevét azonban az egész kéziratban hiába keressük. Ennek ellenére a forrás szorosan kapcsolódik a huszita reformmozgalomhoz; e kapcsolat az úrnapi liturgia énekanyagában világosan megmutatkozik.

Az egész graduále-rész leggazdagabb énekválogatása Úrnapja ünnepéhez kapcsolódik *(2. táblázat)*.

2. táblázat: A Jistebnicei Kancionále *úrnapi misetételei.*

műfaj	*incipit*	*latin előzmény*
Introitus	Nakrmil jest je	Cibavit eos
Alleluia	Tělo mé jest	Caro mea est
Alleluia	Ó Ježíši, pastýři dobrý	–
Sequentia	Chválíž duše spasitele	Lauda Sion salvatorem
Sequentia	Zdrávo tělo Krista krále	Ave caro Christi
Sequentia	Abychme hodně pamatovali	–
Offertorium	Kněžie obět	Sacerdotes incensum
Prosula	Budiž pozdraveno tělo	
Communio	Kolikrát kolivěk	Quocienscumque
Introitus	Chléb s nebe	Panem de celo

Az összeállításban szerepel csaknem valamennyi misetétel, kivéve a graduálét, amely a kéziratban következetesen kimarad. Saját introitust kap nem csak az ünnepi mise, hanem annak a böjtelői és böjti időben sorra kerülő kommemorációja is *(Chléb s nebe / Panem de caelo)*. Úrnapjának kiemelt szerepe a cseh térségben már a „cseh mise" latin mintapéldányainak énekösszeállításában megmutatkozik: a hét latin tétel közül kettő —az *Ave caro Christi* szekvencia és a *Sacerdotes incensum* offertórium, amelyhez az *Ave salus Christianorum* prozula kapcsolódik— feltehetőleg hazai földön készült a XIV. század második felében. Ezek a tételek az imént említett *Panem de caelo* introitussal együtt egy

„alternatív" úrnapi miseciklus részeit alkotják. E tételösszeállítás Csehországban készült, s amint arra az ismert források alapján következtethetünk, már a huszita mozgalmat megelőzően népszerűvé vált.[11] Ezzel szemben a Jistebnicei Kancionále következő két úrnapi misetétele nem vezethető vissza semmilyen latin mintára, hanem eleve cseh liturgikus énekekként készült: *Alleluia Ó Ježíši, pastýři dobrý* [Ó, Jézus, jó pásztor] és az *Abychme hodně pamatovali* [Azért, hogy méltón emlékezzünk] szekvencia. Mindkettő a hagyományos gregorián stílusban szerkesztett eredeti anyanyelvű énekanyag különösen figyelemre méltó példája. A gregorián előzményt idézi a szerkezet és a felhasznált zenei toposzok/modellek készlete; az egyszólamú dallamvezetés, valamint a szöveg–dallamviszony eltérő kezelése azonban határozottan más irányba mutat.

Az *Ó Ježíši, pastýři dobrý* Alleluja-tétel[12] zeneileg az ismétlés elvére épül: a többször megismételt rövid dallamfrázis első ízben az Alleluja jubilusában jelenik meg (első sor), majd kétszer az Alleluja-versben (2+3, 4+5 sorok, *lásd 3. példa*). Két változatával találkozunk: egy díszessel az *alleluja* akklamációnál (amely egyúttal a darab refrénje), és egy egyszerűvel, amely a széttagolt verzusdallam egyes hangjaira épül. Mindkét jellegzetesség —a ciklikus forma, illetve az egyik Alleluja-verzus puritán megjelenése— idegen a hagyományos Alleluja-énektől. A cseh szerző egyfelől a többszólamúságból kölcsönzött eljárással (az ismétlés elvével) élt, másfelől a késő középkori, a melizmatikus dallamosságtól alapvetően mentes kancióból merített ihletet.

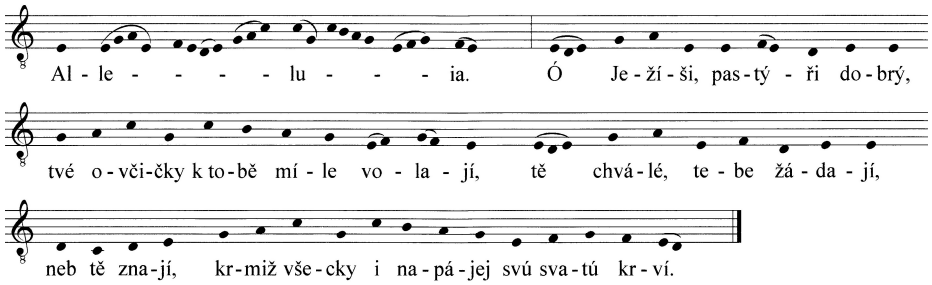

3. ábra: Alleluia Ó Ježíši, pastýři dobrý.

A huszita szerzők alkotóműhelyébe még érdekesebb betekintést nyújt az *Abychme hodně pamatovali* szekvencia.[13] *(4. ábra)* A szöveg középpontjában az utolsó vacsora áll: a kenyér s a bor megáldása és Jézus Krisztus parancsa, amely szerint az eljövendőkben ezt a cselekedetet rá emlékezve végezzük újra meg újra. Többről van itt azonban szó, mint az ismert szentírási szöveg egyszerű

[11] Vö. Hana VLHOVÁ: „Die Fronleichnammesse in Böhmen: Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen Choraltradition", *Schweizerisches Jahrbuch für Musikwissenschaft* XVI (1996) 13–36.

[12] *Jistebnický kancionál, 12.* Kritická edice, in KOLÁR—VIDMANOVÁ—VLHOVÁ-WÖRNER: *Jistebnický kancionál* (10. jz.) nr. 19, 176.

[13] Uo. nr. 25, 193–196.

megismétléséről. Külön hangsúlyt kap az a tény, hogy nemcsak a kenyérnek, hanem a bornak —Krisztus vérének— vétele is a hívekre ruházott krisztusi örökség része.

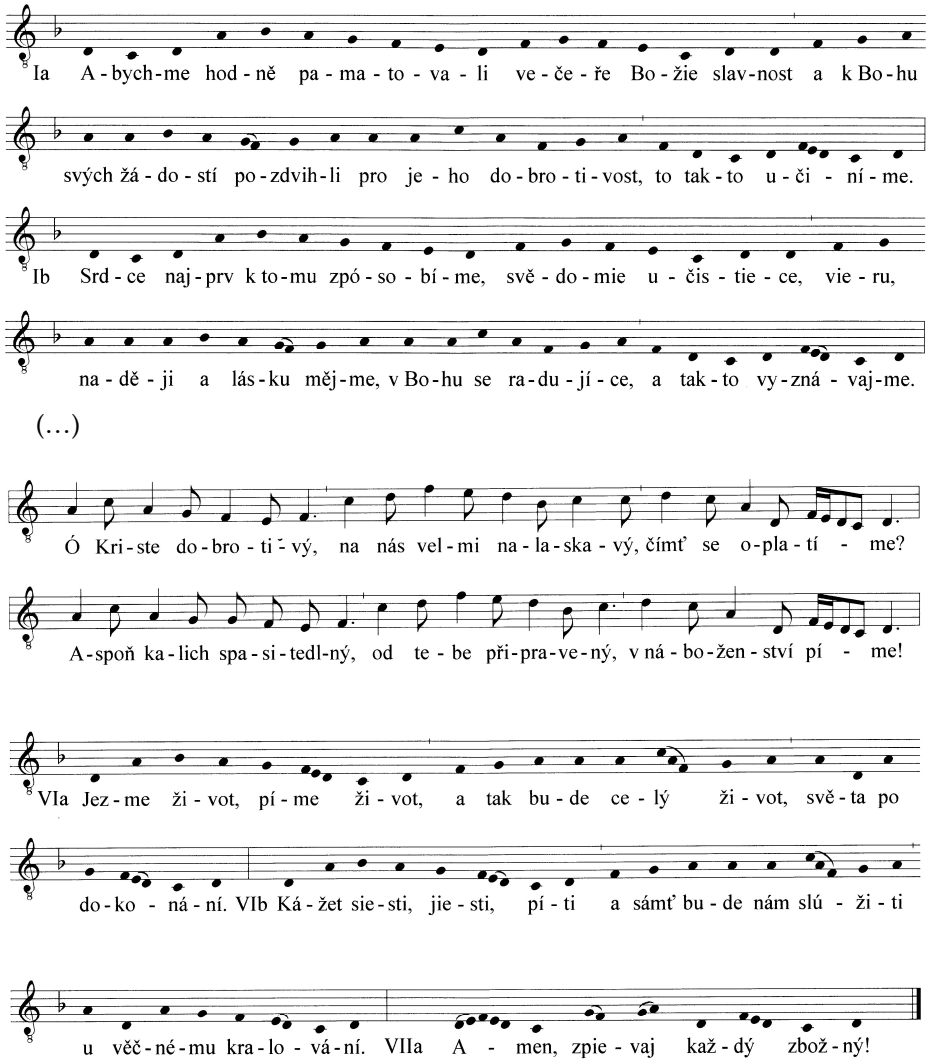

4. ábra: Az Abychme hodně pamatovali *szekvencia.*

A szekvencia elsősorban azt a kiváltságot hangsúlyozza, amelyet a középkori egyház —a Husz előtti és őt követő reformátorok szerint— jogtalanul elvett híveitől; a kiváltságot, amely nélkül számos huszita ideológus szerint nem léphetünk a mennyei paradicsomba, s amelyért a hívekkel együtt oly sokan har-

coltak az utolsó évtizedekben. Ennek megfelelően a szekvencia tetőpontján merőben szokatlan módon egy ritmizált dallam jelenik meg, amely az áldást hozó, maga Jézus által előkészített kehelyáldozatra szólít. Az ének nem más, mint a huszita hitvallás aktuális liturgikus keretekbe ágyazott kiáltványa; nem az énekkészlet puszta színesítése, hanem a liturgikus keretek hozzáigazítása az új huszita ideológiához.

Egy ilyen nagyszabású vállalkozáshoz természetesen fordítókra is szükség volt, akik jól ismerték a liturgikus —azaz többnyire biblikus— szövegek népnyelvű változatait. Nekik kellett biztosítaniuk azt is, hogy az eredetileg a latin nyelvhez szabott dallammozgás a fordítás során ne sérüljön. Hiszen amellett, hogy a teológusok a cseh nyelvet a templomi imádsághoz méltónak fogadták el, sosem vonták kétségbe a felhangzó, hívek és angyalok által énekelt dallamok égi eredetét: az ének mint a jámborság alapvető kifejezése érinthetetlen volt. A nyelvi átültetés igen sikeres eredménye tükröződik a *Cibavit eos* (csehül *Nakrmil jest je*) introitusban *(ld. 5. példa)*.

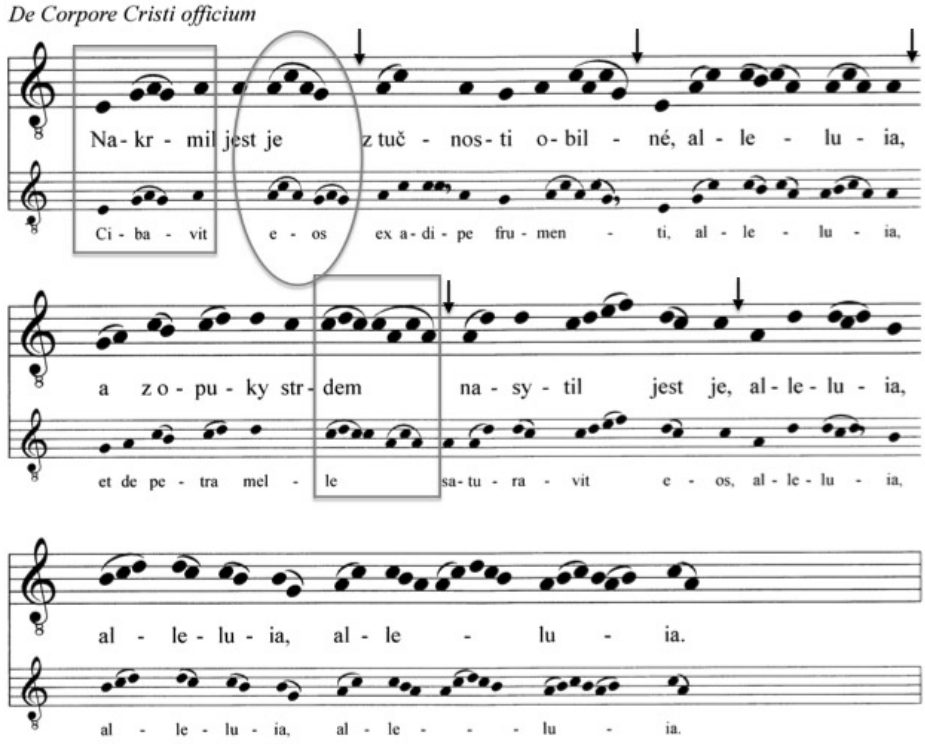

5. példa: A Cibavit eos — Nakrmil jest je *introitus.*

A két változat szoros kapcsolatáról már az első szemrevételezéskor meggyőződhetünk, anélkül, hogy a dallamokat pontosan elolvasnánk. Az anyanyelvű megalkotója szemlátomást ragaszkodott a latin mintához, és igyekezett megtartani a dallamív jellegzetes mozdulatait. Mindkét változat azonos kezdőformulával indul: két különálló hang között egy háromhangos csoporttal (*Cibavit x Nakrmil [jest]*),[14] mindkettőben —azonos szöveghelyekhez kapcsolódva— megtaláljuk ugyanazon jellegzetes dallami díszítőelemeket (*mel–le* x *str–dem*). A fordítóknak különösen nagy kihívást jelentett a változatok eltérő hosszúságú szövege, az azonos jelentést hordozó szavak eltérő szótagszáma, a szó- és mondatszerkesztés különbségei. Nem csak azt kellett elérni, hogy a szókészletben megtalálják a szavak nagyjából azonos hosszúságú jelentésbeli megfelelőit, hanem hogy az eljárás végén tökéletesen érthető szöveg szülessék. Ezt a folyamatot jól szemlélteti az említett introitusdallam folytatása: a kétszótagos *eos*-szal szemben az egyszótagos *je* áll — a cseh változat dallama ennek megfelelően egyszerűbbé vált. Közvetlenül a szóban forgó szakasz előtt a fordító egy hangot betoldott, hogy a *cibavit* perfectumi alakjának visszaadásához szükséges *jest* „beleférjen" a szövegbe. E változtatások ellenére a két változat mindvégig együtt halad: a cseh tétel szerzőjének sikerült megőriznie az eredeti szerkezetet. Amint azt az 5. példában látjuk, a dallam rövid frázisok láncolatából áll, amelyek mind a maguk dallami nyugvópontja felé tartanak: szaknyelven ezeket kadenciáknak, azaz zárlatoknak vagy félzárlatoknak nevezzük. Mindig egy-egy szövegi egység (komma, szócsoport) végén jelennek meg, mindkét változatban teljesen egyező módon: pl. *eos / je*, *frumenti/ obilné*, *melle/strdem*, stb. A tartalmilag azonos szövegi egységek és az eredeti dallamtagolás összehangolása jelentette a kulcsot az átütő erejű, meggyőző új változat megalkotásához. Az új elem —a nyelv— összekapcsolódik a jól ismert zenei szerkezettel, s így közvetíteni tudja az üzenetet. Valamennyi, az átültetés folyamatában születő nyelvi szabálytalanság hátterében e nyelvi-esztétikai princípium állt. A Jistebnicei kancionále több mint kétszáz ilyen módon átdolgozott éneket tartalmaz. Ha hozzávesszük a graduále-szakasz elveszett első részét, a vállalkozás eredetileg még nagyobb szabású lehetett.

(3)

A kutatás során újra meg újra fölvetődik a kérdés, vajon milyen személyes része volt Husz Jánosnak a cseh huszita mise kialakulásában. Néhány bibliafordítás valószínűsíthető szerzőjeként minden bizonnyal megfelelt a nyelvi feltételeknek: mivel a liturgikus szövegek nagyrészt bibliai idézetekből állnak, így Husz bizonyosan elsajátította a szükséges szókincset. Amint arra életrajzából következtethetünk, jól ismerhette a latin gregorián énekanyagot, hiszen fiatal korában énekesfiúként tartotta el magát, s ha hihetünk a korabeli szemtanúknak, kivégzésekor is latin himnuszokat énekelve nézett szembe a mág-

[14] Uo. nr. 17, 174.

lyahalállal.[15] Mégsem tudunk semmit arról, hogy foglalkozott volna a hagyományos latin szertartásrend népnyelvű változatának gondolatával, mi több, e változat bevezetése érdekében lépéseket tett volna. Tevékenysége elsősorban a prágai Óváros ún. Betlehem-kápolnájához kötődött, amelyben 1402-től prédikált. A helyiség mindenekelőtt fontos gyülekezési pontként szolgált az Egyház időszerű kérdései iránt érdeklődőknek, s mágnesként vonzotta azokat, akik őszinte és teljes nyitottsággal álltak a keresztényi élet kihívásai elébe.

A kápolnában ugyan a téli hónapokban naponta mondtak misét Szűz Mária tiszteletére a Szent Margit-oltárnál, de a liturgikus istentisztelet nem virágzott különösebben. Legkésőbb Husz idejében azonban itt, a gyülekezet előtt hangzottak el azok a cseh népénekek, amelyek a szentírási olvasmány és a prédikáció közé ékelődtek. Mindez a prágai híveknek nem volt teljesen új. Néhány évtizeddel korábban hasonlóan kapcsolódott össze az isteni ige és a népének az Óváros Szent Gál-templomában, ahol Husz János legkorábbi előfutára, Konrad von Waldhauser prédikált. Bár a szertartás e formája a protestáns istentiszteletet idézi —amelynek középpontjában a katolikus misétől eltérően a bibliamagyarázat és a közös éneklés áll —, a kettő valójában kevéssé hasonlít egymásra. A népének a középkori környezetben még nem töltötte be azt a funkciót, amelynek zenei kiegészítésként, egyfajta „kísérőzeneként" később megfelelt. A keresztény imádság zenei megjelenítése volt a szó legszorosabb értelmében: azé az imádságé, amelynek zene nélküli, csendes vagy recitált elmondása ugyanúgy elfogadhatónak minősült. Mind Waldhauser, mind Husz János igehirdetésein így elsősorban olyan cseh népénekek hangzottak el, amelyek Csehországban nemzedékek óta anyanyelvű szakrális imákként épültek be a hívek tudatába: *Hospodine, pomiluj ny* (Uram, irgalmazz), a Csehország védőszentje, Vencel tiszteletére készült himnusz, *Svatý Václave* [Te, Szent Vencel], valamint a XIV. században széles körben elterjedt húsvéti *Buoh všemohúcí* (a német *Christ ist erstanden,* a magyar *Krisztus feltámada,* illetve a latin *Deus omnipotens* cseh megfelelője). Ezek az énekek legkésőbb 1400 körül alkalmanként —olykor egyházi engedéllyel— liturgikus környezetben is megszólaltak. Az első hivatalos engedély Zbyněk Zajíc z Hazmburka prágai érsek nevéhez fűződik, aki 1408-ban hozott zsinati határozatában járult hozzá az énekek nyilvános előadásához:

> Item mandat dominus archiepiscopus, quod plebani et ecclesiarum rectores in predicacionibus nunccient prohibitas esse novas cantilenas omnes preter *Buoh vssemohuczy* et *Hospodine, pomiluj ny, Iesu Cryste sstyedry knyeze* et *Swaty nass Waczlawe*. Alias contra cantantes et cantare permittentes per remedia iuris punientur."[16]

[15] Vö. David HOLETON — Hana VLHOVÁ-WÖRNER: „The Second Life of Jan Hus: Liturgy, Commemoration, and Music", In František ŠMAHEL — Ota PAVLÍČEK: *A companion to Jan Hus.* Brill, Leiden—Boston 2014. 289–324.

[16] Jaroslav POLC —Zdeňka HLEDÍKOVÁ: *Pražské synody a koncily předhusitské doby.* Nakladatelství Karolinum, Prága 2002. 286.

E rendelkezés a késő középkori Csehország zenei fejlődésének egyik legfontosabb dokumentuma, melynek következményeként a strófikus ének a vallásos megnyilatkozás eszközeként példátlanul fontos szerephez jutott. Erre utal az is, hogy az érseki irat összesen négy népének előadását engedélyezi, ugyanakkor megtiltja más anyanyelvű énekek beemelését a liturgiába: eszerint nem csak azok érdemelnek büntetést, akik eléneklik az énekeket a templomban, de azok is, akik ezt engedélyezik. Nyilvánvaló, hogy a dokumentum ismert, s nem elszigetelten előforduló jelenségekre reagál.

Az 1410–1411-es év Husz-féle prédikációinak lejegyzései arról tanúskodnak, hogy a tilalom ellenére az elhangzott énekek száma a megengedettnél magasabb volt: az engedélyezettek mellett szerepel az ádventi *Navštěv nás, Kriste žádúcí* (Látogass meg minket, kedves Jézus) és a húsvéti *Vstalť jest Buoh z mrtvých* (Az Úr feltámadt a halálból).[17] Használatuk a Betlehem-kápolnában ugyan szigorúan véve nem ellenkezett az érseki tilalommal, hiszen, mint említettük alapvetően nem-liturgikus alkalmakon hangzottak el, ugyanakkor elárulják, milyen jelentőséget tulajdonított Husz János ennek az énekanyagnak.

(4)

A XV. század elején egyre népszerűbbé váló strófikus anyanyelvű ének alapvetően más természetű volt, mint a hagyományos latin gregorián ének. Egyszerű, zeneileg azonos strófák hosszú láncolatából álló szerkezetének köszönhetően előadásához nem volt szükség gyakorlott kórusra; tetszőleges nagyságú gyülekezet megszólaltathatta. A strófák száma sem volt szigorúan megszabva: az előadók tetszés és igény szerint módosíthatták s ennek megfelelően tartalmilag is alakíthatták az énekeket. A cseh huszita reformátorok nagyon korán rájöttek arra, hogy az ének kiváló és igen hatásos eszköze lehet a tanítás és az eszmék terjesztésének. A csak néhány évvel Husz konstanzi megégetése után lejegyzett Jistebnicei Kancionále második része ennek az anyagnak a legjelentősebb gyűjteményét foglalja magába. Olyan énekeket is tartalmaz, melyek már Husz életében ismertek lehettek, és feltehetőleg a Betlehem-kápolnában is elhangzottak. Másfelől olyan tételekkel is találkozunk, amelyek szövegükben a huszita ideológia alapvető kérdéseit közvetítik és a zűrzavaros történelmi eseményekre reagálnak. Az énekkészlet e „legkorszerűbb" rétegének jelentősége történelmi kifejezőerejében, zenei kvalitásában és nyelvi gazdagságában rejlik.

Az újonnan komponált, vallásos szövegű, nem-liturgikus verses zenei tételek —vagyis a szoros értelemben vett egyházi népénekek— alkalmazása Csehországban már a XIV. században elterjedt. Beszéltünk lehetséges beillesztésükről a prédikációs szertartások menetébe. Emellett a német és cseh nyelvű népénekek szövegei már a XIV. század közepétől felbukkannak magánájtatosságokra szánt imagyűjteményekben. A hangosan énekelve előadott ének és a csöndesen

[17] Vö. Václav NOVOTNÝ: *M. Jan Hus I: Život a dílo* 1–2. Prága 1919. 1921. 1. kötet, 236.

elmondott imádság között elmosódnak a határok. Mindkettő célja azonos: a gondolatok Isten felé irányítása, és egy bizonyos emelkedett szellemi állapotba kerülés. Az Egyház mindezért bűnbocsánatot is ígért: nem csak az éneklőknek és imádkozóknak, hanem azoknak is, akik csupán hallgatják őket.

A *Jezu Kriste, ščedry kněže* kezdetű ének Csehországban már a XIV. század második felében nagy népszerűségre tett szert s a Betlehem-kápolna gyülekezete előtt is elhangzott. A Jistebnicei Kancionále népénekeket tartalmazó részének élén áll, s szerzőjeként a bevezető rubrika Husz Jánost jelöli meg: „Ez az ének Isten tiszteletetére és dicséretére szereztetett a szent emlékezetű Husz János mester által, és az egész mennyország tiszteletére."

A *Jezu Kriste, ščedry kněže* mint —úgymond— Husz saját szerzeménye cseh szöveggel, valamint német és latin fordításban bekerült a reformált egyház nemzetközi énekanyagába is, ahol a mai napig megtalálható. Husz szerzősége mai tudásunk szerint ugyan nem igazolható, lehetséges azonban, hogy az ének új, átdolgozott, a Jistebnicei Kancionálában első ízben lejegyzett változatának elkészítésében ő is aktívan részt vett. Mindkét változatot a 6. példában látjuk: az **A** változat a korábbi, XIV. századi dallamot, a **B** pedig annak huszita földolgozását szemlélteti.[18]

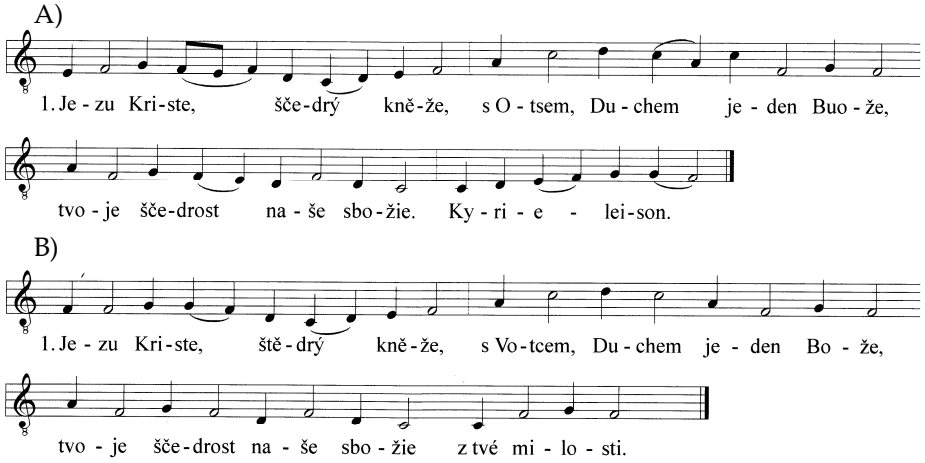

6. ábra: Jezu Kriste, ščedry kněže, *A és B változat*

A két változat közti különbségek látványosan megmutatkoznak: a huszita dallam jócskán le van egyszerűsítve; kerüli a „fölösleges" díszítéseket (lásd pl. a *Kriste* szót). Világos ritmikai tagolásban halad, amely a rövid–hosszú értékek szabályos váltakozásából fakad, s a *z tvé milosti* [szeretetedből] szövegi refrénhez kapcsolódva ezt a ritmikai képletet alkalmazza valamennyi strófa végén is. Egy

[18] Mindkét változat kiadását lásd: Jaromír ČERNÝ (ed.) e. a.: *Historická antologie hudby v českých zemích (do cca 1530)* KLP, Prága 2005. nr. 47, 78.

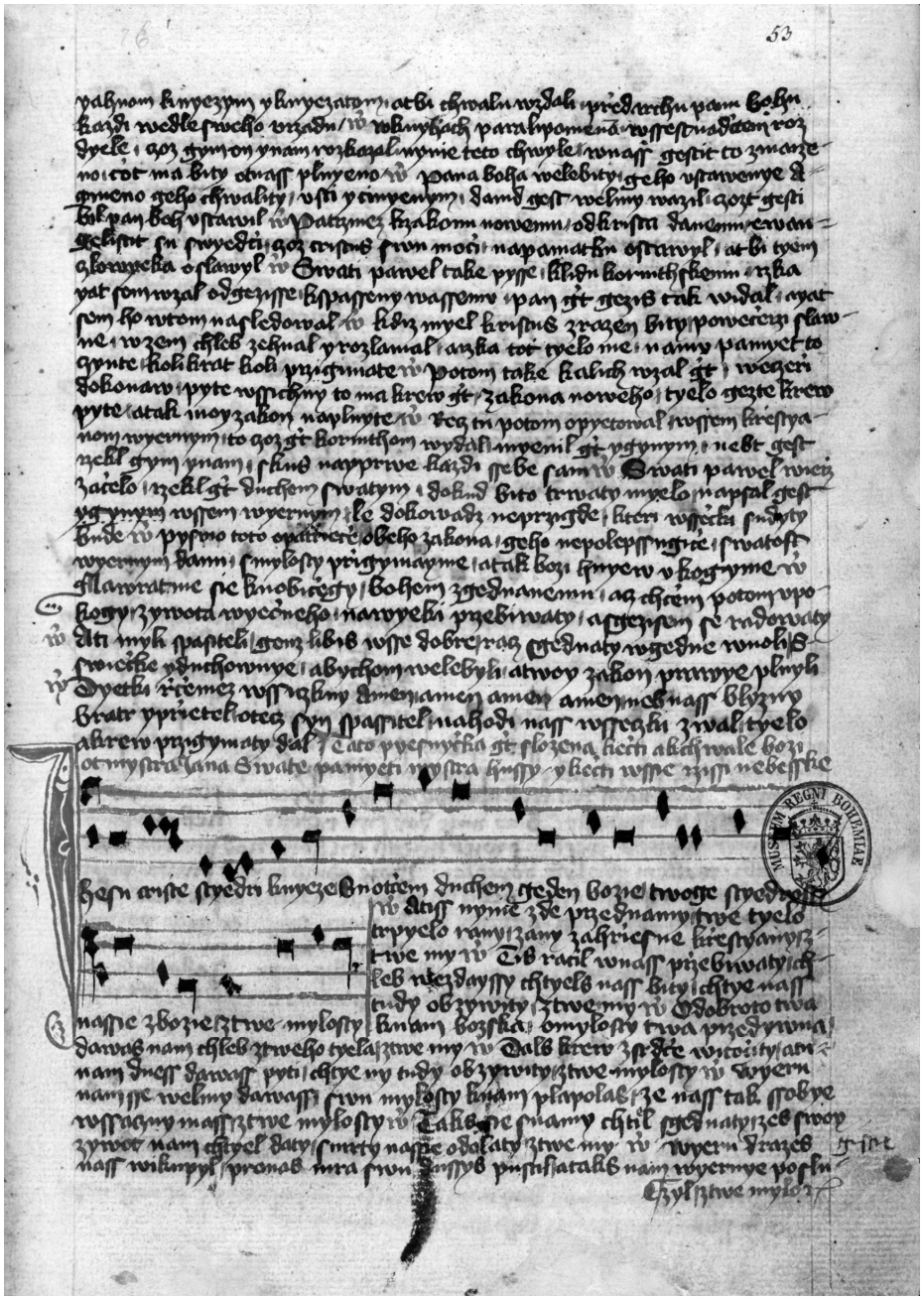

Jistebnický kancionál *(ms. Praha, Knihovna Národního muzea, II C 7, c. 1420–1430).*

világosan fölépített, jól megszerkesztett népéneket látunk tehát, amelyet hívek nagyobb csoportja is előadhatott: ha nem tudta a teljes szöveget, elég volt a *z tvé milosti* refrénnél bekapcsolódnia az éneklésbe.

De nem csak a dallam, hanem maga a szöveg is módosult. Az eredeti ének mindössze 3–7 strófából állt. A szöveg Jézus Krisztus szenvedésére és a megváltástörténetre emlékeztetett. A huszita változat ezzel szemben rendkívül hosszú —21 strófából áll—, s az újonnan komponált szakaszok a huszita tanítás által hangsúlyozott szentáldozáshoz kapcsolódnak. A számos azonos témájú új énektételhez hasonlóan itt is nagy hangsúlyt kap a vér magunkhoz vétele, amely nélkül halálunk után nem léphetünk be a mennyei Jeruzsálembe:

Chvalmež Ježíše milého,	Dicsérjük a kedves Jézust,
život věčný máme jeho,	miénk az ő örök élete,
tělo a krev jedúc jeho	ha testét és vérét vesszük,
(Refr.) v té milosti. (17. strófa)	(Refr.) ebben a szeretetben.

Nehezen hihető, hogy egy így megfogalmazott szöveg már a XV. század elején elhangzott volna a Betlehem-kápolnában: a korabeli katolikus egyház szempontjából kifejezetten eretneknek mondható, s Husz János bizonyára azonnal elvesztette volna igehirdetési jogát, ha előadásához hozzájárult volna. Sokkal inkább valószínű, hogy egy korábbi szöveg későbbi kiegészítéseiről van szó, amelyeket csak az 1419 utáni forradalmi légkörben lehetett hangosan és bátran kimondani. Ebben a formában és mindenekelőtt az új történeti összefüggésben az ének funkciója gyökeres változáson ment át: az imádságból ideológiai ének lett, amely a huszita forradalom egyik legalapvetőbb eszméjét fogalmazza meg s terjeszti a leghatásosabb módon: a közös énekléssel.

A cseh anyanyelvű liturgia a XV. század elején az első próbálkozás, amely a hagyományos római liturgia felől egy új, számos ponton módosult szertartásrend felé közelít, s új történelmi korszak, az egyházi dogmák kritikai szemléletével együtt járó humanizmus születését adja hírül. A legújabb kutatásokból ma már tudjuk, hogy a huszita háborúk kirobbanását követően e liturgia központja az Emmauszi szláv kolostor lett, amelyet néhány évtizeddel korábban a IX. századi ószláv liturgia újraélesztése céljából IV. Károly alapított, és amely a háború előtt s alatt aktív részt vállalt a cseh anyanyelvű liturgia terjesztésében. A korszerű nyelv és a hagyományos szertartás egyedülálló ötvözésével ez a liturgia a nyugati (római) és tágabb értelemben a keleti (bizánci) kultúra sajátos egybeolvadását jelentette, amely a XV. század elején döntő irányt szabott Közép-Európa hosszú távú történelmi fejlődésének.

Ford. Czagány Zsuzsa